

המסורה בין המזרח למערב

מרדכי גלצר

בדברים הבאים אני מבקש לערער את הדעה המקובלת שבאשכנז לא נשמרה מסורת המקרא בדיוקה כפי שנתגבשה בידי בעלי המסורה בארץ ישראל בשלהי המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית.

הרב מרדכי ברויאר פורט כתשעה מקומות בתורה שבהם חלוקים התימנים והאשכנזים בחסרות ויתרות או בכתיבן של תיבות אחדות, ולפי בירורו נוסח התימנים ולא נוסח האשכנזים הוא נוסח המסורה. כך עולה מן הנוסח של כמה כתבי יד מזרחיים ובראשם "כתר ארם צובה" מחד, ומן הערות המסורה ורשימותיה מאידך.¹ כמו כן הראה שאף במגילת אסתר שונה נוסח האשכנזים מנוסח המסורה בכמה תיבות.²

פרופסור מנחם כהן בדק כמאה כתבי של תנ"ך שלם מימי הביניים, שהועתקו באזורים שונים של מושבות היהודים, ומצא שרק חמישה-עשר מהם ראויים להיחשב כמייצגים את "נוסח המסורה"; הוא אף דירג את כתבי היד האלה לפי שיעור ההתאמה שלהם להערות המסורה. על פי דירוגו בראש כתבי היד עומד כתר ארם צובה, אחריו באים כתבי יד מועטים מן המזרח ומספרד, ואחריהם באים עוד כמה כתבי יד, אף הם מן המזרח ומספרד, שדרגת ההתאמה שלהם למסורה פחותה מזו של הקודמים. שאר כתבי היד רחוקים או רחוקים מאוד מנוסח המסורה.³

מדבריו של הרב ברויאר עולה שנוסח כתבי היד האשכנזיים משובש,⁴ ופרופסור כהן הסיק מתוך ממצאיו שכתבי יד האשכנזיים אינם מגיעים כלל לרמת הדיוק של כתבי היד הספרדיים, ואין צריך לומר לזו של כתבי היד המזרחיים. כהן לא מצא אף כתב יד אשכנזי אחד של תנ"ך שלם "שאפשר לראות בנוסח האותיות שלו כולו את 'נוסח המסורה'".⁵

* רשימה זו כוללת את עיקרי הדברים מן הרצאתי בקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות בשנת תשנ"ז.

הטורח הגדול שטרחתי זמן רב בנבכי המסורה, בכתבי יד ובדפוסים ישנים של המקרא, ושענותי עקב כך, קרמו עור וגידים בעזרתם הרבה של יכין אפשטיין, אליעזרה הרצוג, מיכל וולף-אייזנברג וגילה עמנואל, שסייעו בידי לאסוף את החומר הרב מכתבי היד ומן הדפוסים הנדירים. יכין אפשטיין בזיוותו ובחכמתו נשא בעול העיקרי של הדפדוף הרב והעיון בתצלומי כתבי היד. ד"ר אבריאל ברילב, ששמע את לקחי בעניין בשיעוריי באוניברסיטה העברית לפני שנים הרבה, זירוני לפרסם סוף סוף את הדברים. ידידי הטוב ד"ר יוסף עופר קרא את דבריי ומנע ממני כמה שגיאות; אני אסיר תודה לכולם.

1 ברויאר, תשל"ז, עמ' 87-88.

2 ברויאר, תש"ן, במיוחד עמ' ט-יג; ברויאר, תשנ"ה.

3 כהן, תשנ"ב, מבוא, עמ' 4-5, על פי מחקריו הקודמים.

4 ברויאר, תש"ן, עמ' ט, יג, מה-מו.

5 כהן, תשנ"ב, מבוא, עמ' 4-5.

דעה זו תמוהה, שהרי היא אינה עולה בקנה אחד עם הגישה הקפדנית והשמירה הדקדקנית על המסורת של יהודי אשכנז בענייני הלכה ומנהג. מה ראו אפוא יהודי אשכנז שלא להקפיד ולזלזל דווקא בנוסח המקרא וניקודו, בכלל, ובתורה בפרט, אבן הפינה ויסוד היהדות – האם מאסו בהם האשכנזים וחזלו את אורחם, דווקנותם ונוקדנותם? אמת שהרב ברויאר כלל לא בדק את כתבי היד האשכנזיים בימי הביניים ולעניינו כלל לא חשוב מה היה הנוסח האשכנזי לעומת נוסח ימינו, אלא שהוא נמשך בשטף הלשון אחרי נוסח ימינו וממנו השליך בשגגה על הנוסח שקדם לו, וכך הגיע להכללה על הנוסח האשכנזי, שאותה באתי לתקן.

כמה וכמה עובדות עומדות בסתירה למסקנה הנזכרת של הרב ברויאר ופרופסור כהן. כאמור לעיל, קיימים חילופי נוסח ספורים בתורה, רובם בחסרות וביתרות, שבהם הנוסח האשכנזי בימינו איננו כנוסח המסורה. ביניהן שתי תיבות שתיבן שנוי במחלוקת, האחת "ויהיו" או "ויהי" (בראשית ט, כט), והאחרת "דכא" או "דכה" (דברים כג, ב); "ויהיו" ו"דכא" הוא נוסח המסורה, "ויהי" ו"דכה" הוא הנוסח "האשכנזי".⁶ והנה, בשתי תיבות אלה אנו מוצאים שהנוסח הקדום של האשכנזים הוא דווקא כנוסח המסורה, "ויהיו" ו"דכא".

"דכא" או "דכה"

בכל עשרים ואחד כתבי היד האשכנזיים מימי הביניים בציוני תאריך (מסוף המאה השתים-עשרה ואילך), שבדקנו, כתובה "דכא" באל"ף; וכך אף בכמה ספרי תורה אשכנזיים קדומים ספורים שלא נגזזו. "דכא" מצאנו גם בספרי מקרא מודפסים קדומים ממסורת אשכנזית, ואף מאוחרים ממזרח אירופה, עד למאה השמונה-עשרה. גם במאה השמונה-עשרה עוד דנים חכמי המסורה בנוסח "דכא", "האשכנזי" (המקורות רשומים להלן). יתר על כן, בחומשים המצויים, בדברים כג, ב, לצד הנוסח המודפס "דכה" בה"א, עד היום נרפסת ההערה הבאה בצורה בולטת: "בס"ת [בספרי תורה] אשכנזים כתיב דכא באל"ף".

אומקלוס	דברים כג תנא	קט
ימודי: א לא יסב גבר ית אמת אבדו ולא יגלו קנשא דאבדו: ב לא דדני דסטיק ודמחבל למעל בקהלא דני: ג לא דכי ממנא למעל בקהלא דני אף דנא עשירא לא דדני לה למעל בקהלא דני: ד לא דכחן עמונאי ומאכאי למעל בקהלא דני אף דנא עשירא לא דדני לדון למעל בקהלא דני על עולם: ה על עסק די לא צרעו יתכון בקהלא	כנ א לא יקח איש את אשת אביו ולא יגלה בנה אביו: ס כ לא יבא פצוע דכה כחת אשכנזים כתיב דכא באל"ף וכרות שפכה בקהל: ז ג לא יבא ממזר בקהל: ח גם דור עשירי לא יבא לו בקהל י: ס ד לא יבא עמוני ומאבני בקהל: יג גם דור עשירי לא יבא להם בקהל: יד עד עולם:	

"דכא" או "דכה", דברים כג, ב, באחד מן החומשים הרגילים

והרי השתלשלות הדברים. רמ"ה, ר' מאיר הלוי אבולעפיה (מגדולי חכמי ספרד, המאה השתיים-עשרה-השלוש-עשרה) הכריע שיש לכתוב "דכה" בה"א, על פי ספרי ספרד בדברים שם (מסורת סייג לתורה, במקומו). הכרעתו נתקבלה בידי ר' מנחם די לונזאנו בעל "אור תורה" ובידי ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי בעל "מנחת שי", חכמי המסורה המאוחרים מן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה. והנה, עוד במאה השמונה-עשרה מעיד ר' אליהו ב"ר עזריאל מוילנא על מנהגם של סופרי אשכנז לכתוב "דכא" באל"ף בספרי התורה שלהם (מכתב מאליהו, במקומו). מכל מקום, בעקבות חכמי המסורה הנזכרים שינו רוב האשכנזים את נוסח ספרי התורה שלהם וכתבו "דכה" בה"א, לבד מחסידי חב"ד אשר שמרו על הנוסח האשכנזי הקדום וכותבים עד היום "דכא" באל"ף.⁷ אין צריך לומר שהתימנים כותבים "דכא" באל"ף, כנוסח המסורה.

והנה, חלק ממדפיסי החומשים הוסיפו, כזכור, בצד הנוסח "דכה" בה"א, שפשט למהדורות המקרא ולתיקוני הסופרים, את ההערה הנוכרת על נוהגם של הסופרים האשכנזים. לראשונה מצאתיה בחומש, אמשטרדם תקכ"ד (1764), ומאז היא חוזרת ונדפסת במהדורות שונות של חומשים עד ימינו (אמנם לא במקראות גדולות), ולא חלו ולא הרגישו העורכים אחרי המאה השמונה עשרה עד כמה כבר אין ההערה תקפה אצל רוב האשכנזים. אכן, אף בספרות ההלכה בימינו דנים עדיין בנוסח "דכא", "האשכנזי".⁸

"ויהיו" או "ויהי"

מצב דומה קיים במקורות הנזכרים באשר לתיבה "ויהי" או "ויהיו". ספרי ספרד הם הגורסים "ויהי" ואילו ספרי אשכנז, המזרח והתימנים, גורסים "ויהיו", כנוסח המסורה. כתבי יד אשכנזיים מימי הביניים, ספרי תורה אשכנזיים עתיקים ספורים, מהדורות דפוס קדומות בעלות זיקה למסורת אשכנז או כאלה שנדפסו במזרח אירופה – כולם גורסים "ויהיו". בעל "אור תורה" עצמו, עוד במאה השש-עשרה, מעיד (במקומו) שבניגוד

לכל ספרי ספרד הרי "בספרי אשכנז וערביא" כתוב "ויהיו" – היינו זהות ברורה בין ספרי אשכנז לספרי המזרח. אולם במאה השמונה-עשרה כבר מעיד ר' אליהו ב"ר עזריאל מוילנא "כי כן נשתרבב ונתפשט המנהג גם בין סופרי האשכנזים לכתוב ויהי בלא וי"ו בסוף", והוא תוהה מה לעשות באותם ספרי תורה אשכנזים "הקדמונים" שנמצא כתוב בהם "ויהיו" – האם יש לתקנם

וַיִּקַּח נָח מִיָּדָע אֶת אֲשֶׁר-עָשָׂה לֹא־בָנוּ
הַקָּסָן: וַיֹּאמֶר אֵלֶיךָ כִּנְשֵׁן עֵבֶר עֲבָדִים יִהְיֶה
לְאֹתִי: וַיֹּאמֶר בְּרוּךְ יְהוָה אֱלֹהֵי שָׁם וַיְהִי
כִּנְשֵׁן עֵבֶר לָמוֹ: וַיֵּת אֱלֹהִים לִפְתֹּחַ וַיִּשְׁכַּן
בְּאֶהֱלִישֶׁם וַיְהִי כִנְשֵׁן עֵבֶר לָמוֹ: וַיְהִי-נָתַן
אֶת־חַמְבֹּל שֶׁלֶשׁ מֵאוֹת שָׁנָה וַחֲמִשִּׁים
ספרי
אשכנזי,
ויהיו
שָׁנָה: וַיְהִי-כִּלְיָן מִיָּנַח תִּשַׁע מֵאוֹת שָׁנָה
וַחֲמִשִּׁים
חמשים

"ויהיו" או "ויהי", בראשית ט, כט,
תיקון סופרים, אמשטרדם תפ"ז (1727)

7 משנת אברהם, סימן לב; בריואר, תש"ן, עמ' מו.
8 יחזקאל דעת, חלק שישי, סי' נז, עמ' רצ-רצא.

אם לאו (מכתב מאליהו, במקומו). עם זאת, אנו מגלים עדיין במאה השמונה-עשרה, בתיקון ספר תורה, אמשטרדם תפ"ו (1727) הערה בשוליים: "ספרי אשכנזי <ויהיו>". הערה זו לא נשתרבה לחומשים הנדפסים, שלא כמו ההערה הנזכרת על "דכא". (שתי ההערות נדפסו תחילה באמשטרדם, שהיתה אחד ממרכזי הדפוס העברי החשובים והיו בה קהילות גדולות של ספרדים ואשכנזים.)

אמנם רמ"ה עצמו לא הכריע במחלוקת הספרים בתיבה "ויהיו/ויהי", אולם למעשה כנראה נהג לכתוב "ויהי" בלא וי"ו (על פי עדות חכמי בורגוס, מנחת שי במקומו), וכך הכריעו בעל אור תורה ובעל מנחת שי, ובעקבותיהם פשט המנהג בישראל לכתוב בלא וי"ו. רק התימנים שומרים על נוסח המסורה וכותבים בוי"ו.⁹

חילופים אחרים בתורה ובמגילות אסתר

אשר לשאר התיבות בתורה שיש בהן רק חילופים בחסרות ויתרות בין ספרי תימן לספרי אשכנז, אשר ציין להן ברויאר (תשל"ז, שם), מתברר, על פי המקורות הנזכרים, שגם בהן נשתנה הנוסח האשכנזי הקדום, הוזה לנסח המסורה ולספרי תימן, בעקבות הכרעות חכמי המסורה הנזכרים, ורמ"ה בראשם, שהעדיפו את ספרי ספרד על שאר הספרים. מעניין שברוב התיבות, ובכללם "ויהי" ו"דכה", צוין שמקורו של נוסח ספרי ספרד נובע מספר "הללי" (אור תורה או מנחת שי במקומם). ספר "הללי" הוא אחד מן המקורות הנזכרים בהערות המסורה בכתבי היד של המקרא.¹⁰

אף במגילת אסתר, ברוב התיבות שברויאר מנה (תש"ן), המסירה האשכנזית הקדומה, על פי המקורות הנ"ל, על דרך הרוב, היתה כנוסח המסורה, ובכללן "וְיִלְהָג" (אסתר ח, יא), ו"לפניהם" (שם ט, ב).¹¹

היקף אחיזתו של "נוסח המסורה" באשכנז

אשר למדגם שערך פרופסור כהן בין כתבי היד של ימי הביניים ולפיו עלה, כנוצר לעיל, שאין אף לא כתב יד אשכנזי אחד של תנ"ך שלם הוזה או קרוב מאוד ל"נוסח המסורה" – מתברר שאכן יש ויש לפחות כתב יד אחד כזה בין כתבי היד שבדק, אלא שמאן דהוא הטעה את פרופסור כהן שלא הגדיר את מוצאו נכונה, ואינו אלא אשכנזי מובהק. כתב יד ספריית הוותיקן, VAT. EBR. 468, נכתב ונמסר, על פי הקולופון, בשנת 1215, בלה רושל (La Rochelle) שבמערב מרכז צרפת, על חוף האוקיאנוס האטלנטי, ואיננה כלל וכלל בפרובנס, כפי שציין כהן בשגגה. כידוע, בימי הביניים, נבדלה פרובנס

9 ברויאר, תשל"ז, עמ' 87-88; ברויאר תש"ן, עמ' מה.

10 בספרות המסורה מצוינים מקורות וספרי מופת שונים שחכמי המסורה התבססו עליהם. בתקופה קדומה נזכרו למשל "בעלי טבריה", "מחזרא רבה" ועוד, ובתקופה מאוחרת יותר נזכרו שמות של ספרים כגון "הללי", "יריחו", "ירושלמי", "אספמא" ועוד – ייבין, עמודות 152-153. על ספר "הללי עצמו אכמ"ל.

11 נבצר ממני למנות ולפרט במסגרת זו את העובדות במלואן הנוגעות לחילופים בתורה בחסרות וביתרות ולחילופים במגילה, ואני מקווה לעשות זאת, בע"ה, בעתיד.

שבדרום צרפת מממרכו צרפת וצפונה בתחומים רבים, מדיניים ותרבותיים, וכיוון שכתב היד יוחס בטעות לפרובנס ראה בו כהן כתב יד ספרדי. ואולם מוצאו של כתב היד בחלק המרכזי והצפוני של צרפת ומלאכת הספר שלו וכתבתו אשכנזיים מובהקים, כפי שנוכחתי בעת שבחנתי את גוף כתב היד בספריית הוותיקן. כהן מצא שכתב היד שייך לקבוצת כתבי היד המועטים מן המזרח ומספרד הקרובים מאוד ל"נוסח המסורה", ומקומו בסולם הדרגות שקבע בא מיד אחרי כתר ארם צובה.¹²

כהן מדגיש שרוב כתבי היד של המקרא, ובכללם כתבי יד מן המזרח, אינם דווקנים ורק כתבי יד בודדים מן המזרח ומספרד מתקרבים קירבה רבה או מעטה לנוסח המסורה.¹³ הרי לך שאף באשכנז ניתן למצוא כמותם, ולא אזור המוצא קובע אלא טיב ההעתקה ובעיקר – ההגהה. מטבע הדברים, איי אפשר לצפות כלל וכלל שרוב כתבי היד של המקרא בכתביכם המשתנה, בניקודם ובכל פרטי המסורה, יוגהו עד לאחת – רק בודדים מהם זכו לבדיקה חוזרת ונשנית וכך הפכו למוסמכים. ייחוסו של כתר ארם צובה נובע מן העובדה שהוגה וחזר והוגה פעמים רבות בידי אהרן בן אשר, כעדותו של רמב"ם; הדבר ניכר אף בגוף כתב היד, על כל הגרדים והתיקונים הרבים שבו.¹⁴ שימוש של כתב היד, פרטי או ציבורי, האפשרויות העומדות בפני הבעלים, למדנותם ועוד, הם שהכתיבו אם יהיה מדויק בדרגה הרצויה או המצויה. אין להשוות את האפשרויות הגלומות בדפוס לעומת האמצעים שעמדו לפני המעתיקים והמגיחים קודם המצאה זו, ורובנו חוטאים באנאכרוניזם במידה גדולה או קטנה. דוגמה נאה לכך הוא כ"י VAT. EBR. 482 שבספריית הוותיקן, שהועתק בידי אותו מעתיק של כ"י VAT. EBR. 468, ובאותו מקום, לה רושל, במאה הי"ג, אולם דרגתו בדירוג של כהן פחותה מזו של כ"י 468.¹⁵

נמצא שפרופסור כהן עצמו העמיד אותנו בלי משים על כתב יד אשכנזי אחד הקרוב מאוד לנוסח המסורה ועל עוד כתב יד אשכנזי אחר הנמצא "במצב ביניים" ביחסו לנוסח המסורה. מן הסתם יתגלו בעתיד כתבי יד אשכנזיים נוספים כאלה.¹⁶

12 סימנו אצל כהן "71" ודרגתו "א1", וקודם להגהה "א2" – כהן, תשמ"ו, עמ' 251, 254; סימנו אצל כהן, תשנ"ב, מבוא, עמ' 90: "31".

13 כהן, תשמ"ו, עמ' 254; תשנ"ב, עמ' 4-5.

14 גלצר, עמ' 220, 222-225, 226-227. מן הסתם יש יותר סיכויים למצוא כתבי יד קרוב לנוסח המסורה בין אותם כתבי יד שניכרים בהם הרבה סימני הגהה, מאשר בין אלה שאין בהם עקבות תיקונים, עד כמה שחכמי ביקורת הנוסח לא יאהבו לשמוע זאת; ואינה דומה העתקת המקרא ומסירתו לכל העתקה אחרת.

15 כהן, תשמ"ו, עמ' 251, 254; סימנו "91" ודרגתו היא "א1", דרגתם של כתבי היד שיש בהם בין עשרים וחמישה אחוז לחמישים אחוז של שינויים מנוסח המסורה ("במצב ביניים").

16 חבל שלא עמדו לפני כהן עוד כתבי יד ממוצא אשכנזי – כנגד כחמישים כתבי יד ספרדיים היו לפני כהן רק כעשרים כתבי יד אשכנזיים. כמו כן רצוי היה להבחין מסיבות מובנות בין תורה לבין נביאים וכתובים. אף ידועה הסתייגותם של האשכנזים מהוראת נביאים וכתובים (רש"י, ברכות כח ע"ב, ד"ה מההגיון; אסף, א, עמ' XVI, XXI, XXII, ועוד). עם זאת יש לזכור שכ"י ותיקן 468 הוא של תנ"ך שלם, ומסתבר שיש להבדיל בין שמירה על מסורת המקרא לבין הוראה ולימוד. בין כך ובין כך הנושא מחייב עיון והרחבה נוספים שאין כאן מקומם.

הבדיקות שערכתי בלמעלה מעשרים התיבות מן התורה ומן המגילה, שאליהן התייחס הרב ברויאר, מגלות כתבי יד אשכנזיים אחרים לבד משני כתבי היד מספריית הוותיקן, המייצגים את נוסח המסורה באותן תיבות, וכדאי מאוד לבחון אותם בחינה שיטתית ומעמיקה יותר כדי לגלות עד כמה גם בעניינים נוספים הם שייכים לאותה דרגה עליונה שקבע כהן.

המקורות

בדקנו כחמישים כתבי יד בציוני תאריך, תנ"ך או חלקים ממנו, מכל האזורים מן המאה העשירית עד המאה הארבע-עשרה, מתוכם היו לפנינו עשרים ואחד כתבי יד אשכנזיים. דרך כלל, נוסח כתבי היד מאשכנז ומן המזרח וספרי תימן, באותן תיבות, הוא כנוסח המסורה, ונוסח כתבי היד הספרדיים בהן שונה מנוסח המסורה. להלן חלק מן המקורות האשכנזיים אשר שמרו על נוסח המסורה, ברוב המקרים, באותן התיבות בתורה ובמגילה. אין ברשימה הבאה כל ניסיון לקבוע את טיבם או קרבתם לנוסח המסורה בדרך כלל, אלא בכעשרים התיבות הנזכרות בלבד. הרי כמה מכתבי היד האשכנזיים מן המאה השלוש-עשרה שלא נכללו במדגם של כהן (שלושה של חלקים מן המקרא ותנ"ך שלם אחד):

1 – תורה וכתובים, ונציה, ספריית מרצ'יאנה, Or. 211, Or. 214 (טמאני 1), <אשכנז> 1253 [נבדקו תיבות התורה בלבד]; 2 – תורה, שיר השירים, קהלת, איוב, משלי והפטרות, קימברידג', ספריית הקולג' סנט ג'ון, A1, <אשכנז> 1260; 3 – תורה, מגילות והפטרות, קרנטון (אוסטריה), ספריית המנזר סנקט פאול, 84/1 (שוורץ 1), <אשכנז> 1277 [תיבות התורה והמגילה]; 4 – תנ"ך, ניו יורק, הספרייה הציבורית, אוסף ספנסר, Hebrew Ms. no. 1, <גרמניה> 1294 [בתורה ובמגילה]. אף שני כתבי היד הנזכרים מספריית הוותיקן (468, 482), שנבדקו בידי כהן, שמרו ברוב המקרים או בכולם על נוסח המסורה בתיבות הנזכרות בתורה ובמגילה.

כך מצאנו גם בשני ספרי תורה עתיקים מאשכנז: 1 – ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 4° 7156, כנראה מן המאה החמש-עשרה או השש-עשרה (שלמה צוקר). 2 – ישראל, אוסף פרטי, ספר תורה אשר יוחס ללא כל אסמכתא רצינית לרמ"א, ר' משה איסרליש¹⁷ בחנתיו בידי מוכר ספרים בירושלים לפני כשמונה שנים. עתה זכינו למאמר מקצועי מעולה על הספר הזה, של אנשי המחלקה לזיהוי פלילי של המשטרה, בליווי תצלומים צבעוניים משובחים, ובו דנו המתברים בתיבות הנזכרות למעט שלוש מהן.¹⁸ עיינו בעשרים ושלוש מהדורות תנ"ך או תורה עד סוף המאה השבע-עשרה, ובכללן שש מצפון אירופה או ממזרח, והוספנו עוד שלוש מהדורות מן המאה השמונה-עשרה ממזרח אירופה. מהן כדאי להזכיר מקראות גדולות, וינציאה רע"ז (1517), שהמהדיר

17 האפשרות שרמ"א אכן כתב ספר לעצמו על פי "תיקון" המבוסס על כתר ארם צובה – נדחה בידי פנקובר, 1981, עמ' 107-110, 125-128.

18 ברגמן ואחרים.

שלהן, פרטנזיס (Felix Pratensis), השתמש במקורות אשכנזיים.¹⁹ ואכן, לפי בדיקתנו שמר המהדיר ברוב המקרים על נוסח המסורה בתיבות הנ"ל, בתורה ובמגילה. כן נוהגים כמה וכמה מדפוסים המקרא בצפון אירופה ובמזרח, כגון: תורה, מגילות והפטרות, [פראג] רע"ח (1517); [בתורה ובמגילה]; תורה, מגילות והפטרות, קראקא שמ"ז (1587) [בתורה ומעט במגילה]; תנ"ך, פרנקפורט דאודר שני"ה (1595) [בתורה ורק בחלק מתיבות המגילה]; תנ"ך, באזל שע"א (1611) [בתורה ורק בחלק מתיבות המגילה]; תורה ומגילות, וילהרמשדורף תמ"ה (1685) [בתורה ומעט במגילה]. אפילו במאה השמונה עשרה נוכחנו ששמרו עדיין לפחות על חלק מן התיבות הנזכרות בנוסח המסורה, כגון תורה, פראג תפ"ח (1728); תורה, שקלוב תקמ"ד (1784).

בחננו אף שמונה תיקוני סופרים, אשר נדפסו באמסטרדם, בווינה, בפריס, ואף בערים שונות במזרח אירופה, משנת 1726 עד שנת 1838, וחדלנו לבדוק משנה זו ואילך. אולם, בכלם, כמצופה, כל התיבות שמנה הרב ברויאר בתורה כתובות לפי הכרעתו של בעל "אור תורה", אשר נדפס כבר בשנת 1618, ואין אף לא אחת כנוסח המסורה.

סילוק

קודם שנבוא לסכם את דברינו, כדאי להעיר שאף בצפון אירופה עצמה היו חילופים מסוימים בימי הביניים בנוסח המקרא בין צרפת ל"אשכנז" (במובנה הצר – גרמניה), כשם שהיו הבדלים ביניהן בנושאים אחרים. זאת למדים אנחנו מעדות מפורשת של רשב"ם, ר' שמואל בן מאיר, מגדולי בעלי התוספות ופרשני המקרא במאה השנים עשרה, על חילוף אחד שבין "ספרי צרפת" מצד אחד ל"סיפרי אספמיא [ספרד] ואשכנז" מצד שני.²⁰

עסקנו אפוא בשני עניינים: האחד – בקיומם של כתבי יד אשכנזיים בימי הביניים, הקרובים מאוד לנוסח המסורה, כשם שקיימים כתבי יד מזרחיים וספרדיים כאלה; האחר – במסורת האשכנזית הקדומה בתיבות אחדות בתורה ובמגילה, שהיתה זהה לנוסח המסורה בדומה לכתבי היד מן המזרח וספרי תימן עד לימינו, והשינוי שחל בספרי האשכנזים, שקיבלו את נוסח ספרי ספרד הסוטה מן המסורה בתיבות אלה.

נראה שמאז שפשטו הכרעותיו של רמ"ה בנוסח התורה והוכרה סמכותו, החלו האשכנזים לראות בספרי ספרד מקור מוסמך יותר משלהם עצמם. ידוע לנו שרמ"ה דאג להפיץ את דעותיו ומסקנותיו בפרטי מסורת התורה בתפוצות השונות, ובכללן אשכנז, ועל חכמים שנסעו מאשכנז לספרד, כבר במאה השלוש-עשרה, להעתיק בדייקנות את ספר התורה של רמ"ה כדי שעל פיו יגיהו באשכנז את ספרי התורה שלהם.²¹ תהליך זה הסתיים במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה אחרי שנתקבלו בעל אור תורה ובעל מנחת שי כסמכות האחרונה בענייני המסורה והאשכנזים ביטלו מסורתיהם, מפני "ספרי ספרד".

19 פנקובר, תשמ"ב, עמ' 171-172.

20 פירוש רשב"ם לתורה, שמות כג, כד (ראוין, עמ' 121); אני מודה לפרופ' שרה יפת על ההפניה.

21 קרית ספר, חלק א, עמ' מה-מט.

עם זאת, המסורה בנוסח המקרא, בניקודו ובטעמיו, כפי שנתגבשה בטבריה בידי חכמי המסורה – ומייצגה המובהק ביותר הוא כתר ארם צובה שהגיהו הגהה אחר הגהה אהרן בן אשר – עברה גם לאשכנז כמו לשאר תפוצות העם היהודי, ונתורו, כפי שהוכח, גם כתבי יד אשכנזיים קדומים השומרים עליה בדיוק רב. אדרבה, אותן הסטיות מנוסח המסורה, שהצביע עליהן הרב ברויאר, בספרי התורה של האשכנזים והספרדים בימינו – מקורן אינו אשכנזי, אלא ספרדי.

קיצורים ביבליוגרפיים

אור תורה	ר' מנחם די לונזאנו, אור תורה, מהדורה ראשונה נדפסה כחלק מספרו שתי ידות, ויניציאה שע"ח.
אסף ברגמן ואחרים	שמחה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א-ד, תל-אביב תרפ"ה-תש"ג. פנחס ברגמן, אלכס פלג ושרון בראון, "ספר התורה של הרמ"א?", עלי ספר יט (תשמ"א), עמ' 5-18.
ברויאר, תשל"ז ברויאר, תש"ן	מרדכי ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז. —, מקראות שיש להם הכרע, אלון שבות וירושלים תש"ן (פירסום נפרד של מאמרו במגדים י [תש"ן], עמ' 97-112).
ברויאר, תשנ"ה גלצר	—, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 283-296. מרדכי גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 167-276.
י"בין	ישראל י"בין, "מסורה", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשכ"ח, עמודות 159-130.
יחזה דעת כהן, תשמ"ו	הרב עובדיה יוסף, שאלות ותשובות יחזה דעת, א-ו, ירושלים תשל"ז-תשמ"ד. מנחם כהן, "מהו נוסח המסורה? ומה היקף אחיזתו בתולדות המסירה של יה"ב", עיוני מקרא ופרשנות ב (תשמ"ו), עמ' 229-256.
כהן, תשנ"ב מכתב מאליהו	—, מקראות גדולות הכתר, יהושע-שופטים, רמת-גן תשנ"ב. ר' אליהו ב"ר עזריאל מווילנא, מכתב מאליהו, הוספות לספר אור תורה, נדפסו במהדורת הומברג מנח"ת (תצ"ח).
מנחת שי	ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, מנחת שי (גודר פרץ), מהדורה ראשונה, נדפסה עם תנ"ך מנטובה תק"ב-תק"ד (נדפס אף במהדורות המצויות של מקראות גדולות).
מסורת סייג לתורה משנת אברהם	ר' מאיר ב"ר טודרוס הלוי אבולעפיה, מסורת סייג לתורה, פרינצי דרש"ו (תק"י). ר' אברהם ב"ר צבי יפה, משנת אברהם, הלכות ספר תורה תפלין מזוזות, זיטמיר תרכ"ח (ירושלים תשכ"ח).
פנקובר, 1981	Jordan S. Penkower, "Maimonides and the Aleppo Codex", <i>Textus</i> 9 (1981), pp. 39-128
פנקובר, תשמ"ב	יצחק שי פנקובר, יעקב בן חיים תצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, א-ב, עברת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.
קרית ספר	ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, קרית ספר, [חלק ראשון], מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשט"ז; חלק שני, איזמיר תרמ"א.
ראזין	פירוש התורה לרשב"ם, רבנו שמואל בן מאיר, מהדורת ד' ראזין, ברעסלויא תרמ"ב.